

Щербінінська Комісія та скасування слобідських полків 1762 – 1764 рр.

Доба модернізаційних змін завжди загострює проблематику попереднього розвитку. Для історика джерела цієї доби є істотним чином найбагатшими на історичні відступи. Потреба скасування або збереження тих чи інших суспільних звичаїв загострюється на рівні полемічних зауважень, урядових постанов та історичних творів. Модернізація нищить традиційні відносини, маскуючи певною мірою сутність скасованого гучними заявами, або й навіть наголошенням вірності традиціям.

50-ті – 60-ті рр. XVIII ст. напевно і є для істориків Лівобережної України та Слобожанщини тим часом, який чи не найблискучіше підкреслив попередні суперечності й немов запропонував шляхи виходу із низки ситуацій, спричинених як внутрішніми суспільними протиріччями Гетьманщини та Слобожанщини, так і посиленням втручанням російського уряду в управління цих козацьких автономій. Тобто, скажімо, для дослідника гетьманського регіменту доба гетьманування К.Розумовського та перші роки існування другої Малоросійської колегії така собі благодатна царина щодо пояснення спроб пристосувати козацьку державність до модернізаційних потреб, спроб невдалих, проте цікавих внутрішньою сутністю. Урешті переддень скасування й скасування гетьманського правління – це істотне подразнення для роздумів про сутність козацької державності: “Разговор Великороссии с Малороссиєю” Семена Дзівовича, сумно-славноросійська записка “про непорядки в Малоросії” Григорія Теплового, “Краткое описание о малороссийском казацком народе...” Петра Симоновського, “Собрание историческое...” Григорія Лукомського... Цей реєстрик інтелектуальних виявів оборони чи засудження старовини Гетьманщини можна продовжити. Але всякий його приклад викликає жваве зацікавлення й привід для обговорень.

Здається, Слобідські полки, інші українські козацькі автономії дещо залишаються осторонь цього процесу, до Наказів для Комісії щодо складання Нового Уложення 1767 р. ми не подибуємо яскравих підкреслених анотацій про минуле та сучасний звичай, доказів місцевою елітою власних прав. Однак таке уявлення є досить хибним. Слобідська еліта не спромоглася на вагомій історичній творчості, проте пропонувала власні проекти змін і покликала на старі звичаї, щоправда досить своєрідно. Проблематика традиції загострилася у Слобідських полках у зв'язку з комісією 1762 – 1764 рр., яку очолював гвардійський секунд майор Євдоким Щербінін в подальшому губернатор, висновки якої і були підставою для скасування козацького устрою.

В історіографії діяльність “Комісії Щербініна” відображена досить неретельно. Більше історики зосереджувалися на причинах скасування козацького устрою. Тривалий час цієї теми або уникали, або висловлювалися досить неоднозначно. Перший історик Слобідських полків Ілля Квітка (1812), обминає питання Комісії Щербініна мовчанкою, одразу цитуючи маніфест про скасування слобідських полків [8, с.64 – 67]. Хоча його наступник Ізмаїл Срезневський (1838) вважає, що причиною скасування козацького устрою були утиски козаків старшиною [17, с.21]. Подібним чином звертає увагу на історію Слобідських

полків і невідомий нам автор “Исторического очерка Харьковской губернии” 1871 р.: “Полковые старшины, пользуясь привилегированным положением края, начали теснить в своекорысных видах, свою же низшую братию козаков и эти их злоупотребления вызвали наконец, жалобы слобожан правительству...” [7, с.151]. Справжню критику старшинських зловживань з висвітленням діяльності Комісії Щербініна бачимо в Петра Головинського (1864), історика з критичним поглядом на слобідськоукраїнське минуле. Описуючи період з 1743 по 1764 рр. щодо слобідських полків, Головинський зазначив: “Вообще в рассматриваемую эпоху Слободские полки представляли неурядицу ясно показывавшую неудовлетворенность казацкого самоуправления...слободские полковники и старшины забыли о своей родине и заботились только о том, как бы из настоящего положения извлечь свои собственные выгоды. В свою очередь простой народ, видя равнодушие к его выгодам со стороны старшин и строгую подчиненность их русскому начальству, утратил прежнее уважение к ним и страх и приносил на их жалобы...”[5, с.187]. Далі, вже описуючи проблеми старшини та Комісії Щербініна, Головинський зазначає, що поведінка старшин того часу: “показывает, с одной стороны, что в описываемое время слободские старшины были совершенно равнодушны к народным интересам своей родины и, с другой стороны, что слободско-украинское казацкое управление отживало уже свой век” [5, с.196]. Подібними реченнями описує слобідськоукраїнських козацьких старшин історик Харківського полку Євген Альбовський (1895) [1, с.195]. Щодо Комісії Євдокима Щербініна, Альбовський зазначає, що вона головним чином була неприємна для самих полкових старшин, які наживалися з неточностей полкових зборів й контролю у витраті зібраних коштів, саме тому протести проти реформи були старшинськими [1, с.210]. Закінчує свою оповідь про Харківський полк Альбовський риторично: “Можно ли было правительству оставить существовать Слободскую Украину при тех жалких условиях, при которых она доживала свой век. Комиссии было нетрудно убедиться в том и прийти к заключению, что единственною, целесообразною реформою, которая могла бы положить конец сразу всем этим несообразностям, происходящим от смешанного управления воинского с гражданским может быть только полное уничтожение казачества, которое по политическим условиям являлось излишним, препятствовавшим только развитию гражданственности в стране” [1, с.207]. Модернізаторська просвітницька риторика істориків романтиків та нащадків слобідських старшин однак входила в певний дисонанс з позитивістським, фактажним баченням минулого. Йдеться про протести старшин і обивателів проти Комісії та реформування слобідських полків, розвідку надруковану архівістом Іваном Теличенком (1888) [18]. Виходить у “віджилому” ладі не все було так і погано, якщо його скасування викликало протести серед різних прошарків населення. Найсистематичніше на подіях скасування автономії Слобідських полків зупинився Дмитро Багалій. Саме цей науковець розглянув певні деталі доносу Коневецького, наказ Щербініну, зупинився на самому процесі реформування, заміні одних політичних та військових структур іншими. Характеристика ж поведінки старшини не виходила в Багалія з історіографічних норм: “Коли прийшлося боронити свої права, усі занедужали, бо добре знали, що

цариця Катерина вже вирішила судьбу України” [4, с.86], дуже яскраво історик висвітлює пасивний опір старшини нововведенням Щербініна 1765 р. [4, с. 87]. Жоден із істориків детально не дослідив, ані причини присилки Комісії, ані поведінку Євдокима Щербініна в слобідських полках, зосередивши вістря своєї критики на “байдужій старшині”.

Реформувати Слобідські полки, регуляризувати службу та впорядкувати фіск царський уряд прагнув впродовж 1733 – 1743 рр.(Див. зокрема [9]). Після часткового скасування нововведень 1743 р. суперечності у Слобідських полках повсякчас давалися взнаки й особливо загострилися наприкінці 50-х рр. Старшини упорядкували “Экстракт о изнеможеннии слободских полков”[26] й спорядили делегацію до Петербургу з чолобиттям про “нужди” й потреби [5, с.189 – 191]. Однак делегація так і не отримала аудієнції у Єлизавети, а потім у Петра III. Разом з тим, відомо два проекти місцевих старшин щодо реформування слобідських полків 50-х рр. XVIII ст. Один з цих проектів запропонував ізюмський полковник Михайло Милорадович [10], інший, на жаль, для нас неприступний острогозький полковник Степан Тев’яшов [6, спр.2, арк.64].

Причиною Комісії для розслідування стали скарги на слобідських старшин сотника П.Коневицького [16, с.141]. Прокіп Коневецький – постать дуже суперечлива, однак із надзвичайно сміливою вдачею. Про його кар’єру і зловживання в Харківському полку в 1747 – 1749 рр.: грабунки, експлуатацію підпомічників, судову тяганину з поручиком Коноваловим існувала в’язка справ у Харківській полковій канцелярії [11, с.141 – 142; 22, спр.205]. Однак Коневецький зумів, за скаргами старшини, невірною, здобути спочатку чин підпрапорного, а потім з 1749 р. і сотника, а оскільки в Харківському полку вільних вакансій не було, то його відправили сотником до Острогозького, де відчувався брак старшинських кадрів [22, спр.483, арк.25]. Цей старшина, хоча йому і дали в управління Калачівську сотню, був чужим “родині” Острогозького полку. Одразу Прокіп Коневецький почав сваритися зі старшинами та козаками, дійшло навіть до розграбування майна сотника та арешту Коневецького з ув’язненням у Білгородській губернській канцелярії [21, спр.29, арк.30–36; 22, спр.483, арк.24–25;]. Доноси Коневецького оскаржували систему призначення кадрів “по дружбам”, землерозподілу казенних земель та яскраво висвітлювали зловживання старшин, їхню корумпованість та задіяння через хабарі в зловживаннях вищих російських урядовців. Зокрема, основними фігурантами справ виступали командуючий Слобідськими полками, князь Костянтин Кантемир та острогозький полковник Степан Тев’яшов. Утікши з в’язниці в Білгороді, Коневецький зі своєю дружиною вирушив до Петербурга. Завдяки своїй рішучості й зацікавленню уряду щодо ліквідації особливостей козацьких автономій Коневецький, а особливо його дружина досягли слухання скарг на найвищому рівні (див. зокрема [25, с.251]). Хоча його подальша доля була сумною, за “неправдиві” викази та втечу з в’язниці, за те що доносив на старшину аби уникнути власного покарання, Прокопа Коневецького було заслано солдатом [15, №195. – С.399] (див. також його прохання 1779 р. [20, спр. 1957, 1974]).

Зазначмо, що слідчі комісії у Слобідські полки з 40-х рр. XVIII ст. споряджалися досить часто. Причиною цих слідств були не лише скарги старшин, чи на старшину, але й спроби російського вищого військового командування удосконалити й частково змінити управління Слобідськими полками. Однак Комісія Щербініна мала чіткішу й певнішу мету.

Комісія Щербініна була направлена впорядкувати фіскальну систему, розслідувати земельні справи, з'ясувати причини важкого становища обивателів. Головне, гвардії секунд-майору Євдокиму Щербініну дозволили за своїм розсудом приймати скарги і розслідувати справи про зловживання старшин в усіх слобідських полках "и как скоро слободских полков командиры и старшина при начатии следствия подозрительны усмотрятся, оных немедленно от команды отрешать, а на место их заступать тем кои по старшинству следуют из действительно служащих" [2, с.327]. Таким чином, Комісії Щербініна надавались практичні права по управлінню краєм, усуненню і призначенню старшин.

Окремо слід зазначити, що спрямуванням щербінінської Комісії було не вирішення нагальних суперечностей і питань, а впорядкування фінансових та фіскальних відносин. Дане впорядкування передбачало усунення слобідських старшин від керівництва податками, перепис населення для виявлення його фінансових потуг, обкладення податком підданих та підсусідків, запровадження "приходных" і "расходных" книг на загальноросійський кшталт [13, № 11734, с.136, №11773, с.174, № 11866, с.302, №11976, с.435]. У "доношении" Є. Щербініна про негаразди у Слобідських полках 1764 р. основне місце відводилося існуванню неправильної фінансової системи, зокрема, "снабжение" цих полків за свій кошт і проблема різних податків, відсутності точних цін тощо [13, №12293, с.1003-1004].

Крім цього, Комісія реформувала юридичну систему в слобідських полках, призначалися нові судді, полковий суд ставав найнижчою ланкою в загальноросійській судовій системі [13, № 11734, с.136; 14, № 373, с.475]. Комісія Щербініна усунула місцеву еліту від фіскальних та судових справ.

Однак, разом із тим існує проблема основного оборонця старих прав, місцевої еліти. Комісія Щербініна, як і всі попередні "слідчі дії" російського уряду, користувалася потужною соціальною демагогією, запевняючи, що причина її дій – захист нижчих прошарків населення. В імператорському указі на посилення Комісії Щербініна в Слобідські полки чітко зазначалося: "Из поднесенных нам от разных чинов прошений с немалым сожалением усмотрели, что слободских полков жители от некоторых своих командиров неуказанными сборами и прочими отягощениями совсем разорены"[19, с.134], тобто завданням Щербініна був захист пересічного мешканця. Але без бодай позірної згоди й узгодженості з місцевою аристократією реформування краю виглядало нелегітимним й могло викликати небажаний опір.

Значно більший резонанс ніж фінансові і судові заходи Щербініна, мали слідства Комісії над старшинами. Щойно Є.Щербінін прибув до Острогозька, туди почала надходити велика кількість доносів і скарг на старшин. Острогозький полковник С. Тев'яшов був одразу усунутий від командування [6, спр.8, арк.154],

багато старшин заарештували, часто висуваючи необґрунтовані звинувачення у витраті коштів зібраних у населення, хабарництві. Дуже влучно про цей час висловився І.Й. Острозько-Лохвицький, син одного з сотників Острогозького полку у своїх мемуарах: "Тут тотчас отказано от команды, не велено отлучатся от комиссии, обиды, хотя и не правильныя не принося никаких отговорок удовольствовать деньгами, ибо хто хотя что подарил, то все ставил во взяток" [12, с.360]. Незаконні витрати, у яких звинувачували старшин обивателі, чи інші старшини, мали негайно відшкодуватися Комісії грошима. До Комісії посипалися скарги від козаків, селянських громад, дрібних старшин, підпомічників на сотників і полкову старшину. Маючи реєстр справ про старшинські зловживання, відзначимо, що найбільше від полкової старшини страждали обивателі Харківського полку, особливо велика кількість скарг на тамтешнього полковника Матвія Куликовського [24, спр.39, арк.3, 4-11], дещо менше скарг на старшин Ізюмського і Острогозького полків [24, спр.16], найменше – на старшин західних – Сумського і Охтирського полків [24, спр.59, арк.3-26; спр.39, арк.51-108]. Хоча кількість таких справ визначити важко, але з кожного полку їх було більше за сотню, до цього додайте справи по розслідуванню, сприяння доносам, поїздки представників Комісії для записування скарг по сотнях, що збільшувало число скарг. Якими були основні зловживання старшин? Найчастіше – безкоштовне використання обивателів на "партикулярних роботах", тобто експлуатація козаків і підпомічників на себе, без жодної винагороди. Іншою розповсюдженою скаргою були захоплення старшиною обивательських земель. Всі інші справи стосувались вирубки старшиною лісів, вибитті хліба, захоплення майна і грошей тощо. Отже, Комісія Щербініна, насамперед, мала вирішити справу з покаранням старшин винних у зловживаннях. 5.VII. 1764 р. всю винну старшину слобідських полків усунуто від влади [6, спр.8, арк.162], а оскільки скарги не обминули практично жодного з старшин, то відповідно зловживання – наслідок того ладу, що існував у слобідських полках з самого їх початку.

Позбавлені низки повноважень старшини пишуть покаянні чолобитні у яких звинувачують у всіх негараздах у слобідських полках не себе, а "черкаское обыкновение".

Чомусь попередні дослідники обминули увагою факт звинувачення старшиною "черкаского обыкновения", що вже означало відмову від нього, списування гріхів на чинний у Слобідських полках лад. Категорія "звичаю", "черкаской обикности", на якій утворилися слобідські полки і існували протягом др. пол. XVII – першої пол. XVIII ст., стає для старшини непотрібною, вона втратила основні владні повноваження, зберігаючи свої соціальні здобутки, служба для держави стає все дужче обтяжливою, звинувачення Комісії Щербініна у свою чергу прискорили процес виправдання. Наприкінці 1763 р. старшини слобідських полків пишуть "общественные прошения" і "покаянні чолобитні". Комісія Є. Щербініна підтвердила факти численних старшинських зловживань і, щоб викликати милосердя у імператриці, винні пишуть листи з перерахуванням причин власних провин. Отже, у відомих нам 2-х таких відписах (Острогозького і Сумського полків) старшини звинувачують у всіх гріхах "застарелые наши черкаские обыкности", що існують у Слобідських полках більше 100 років і

підтверджені жалуваними грамотами. До поганих звичаїв старшини відносять: місцеву самостійну фінансову політику – збір податків на "разные общественные полковые и городские надобности", що сприяє зловживанням у фінансовій сфері, непорядку в записах грошових зборів; відсутність регулярної служби, земель на "ранг", замість яких призначаються підпомічники і для "прожитку" старшина мусить їх експлуатувати; відсутність станового поділу і чітко визначених правил, що сприяє використанню підпомічників і козаків на "партикулярних роботах", нарешті, звичаї українського суду "при судах и словесных жалобах приносилисмо в дар по нашему старынному черкаскому обычаю, принимали и этим пользовались" [24, спр.59, арк.21; 3], себто до стародавніх українських звичаїв старшина відносить і хабарництво. Таким чином, спокутуючи провини, старшини немов самі прохають імператрицю скасувати "непорядочні" звичаї. Чим пояснюється така поведінка старшин? По перше, слід зазначити, що до поганих застарілих "обикностей" старшина не зараховує соціальні привілеї: безподатковість власного прошарку, володіння підданими, землями, маєтностями, "промислові пільги", безмитну торгівлю, винокуріння, млинарство тощо. Отже, бажаючи немов відмовитись від обтяжливої служби, старшини хочуть зберегти за собою пільги. По друге, старшини вже мали російські регулярні чини, завдяки службі у регулярних ротах 30-х рр. XVIII ст., тобто за Табелем про ранги мали вже дворянське достоїнство і права, грамота 1762 р. про вільності дворянства у Росії звільняла благородних від обов'язкового несення служби, а отже прирівнявшись з дворянами старшини могли відмовитись від служби. Нарешті, відмова від "звичаю" для позбавлених колишньої влади старшин була лише формальністю, примусом, за тодішніх обставин.

Наприкінці 1764 р. Є. Щербінін з невтішними даними своєї Комісії, покайними від старшин вирушив до Санкт-Петербурга. Щоб надати своїм висновкам вірогідності гвардії секунд-майор наказує підлеглий Комісії вислати по одному кандидату від кожного слобідського полку. Справа про обрання кандидатів і висилка їх до Петербургу показують цілковиту громадську пасивність місцевих управлінців. Якщо охтирський суддя Кобеляцький і острогозький сотник І. Лисаневич споряджені без особливих проблем [24, спр.21, арк.3-5], то у Харківському полку склалась неабияка плутанина стосовно від'їзду. З 4-х кандидатів у Харківському полку троє знаходились під слідством, четвертий – осавул І. Земборський заявив, що він хворий. На недугу як основну причину, через яку можна не поїхати у далеку столицю, посилаються і інші старшини. Нарешті, після тривалих вимог і розслідувань, до Петербурга погодився їхати від Харківського полку сотник Яків Бородаєвський [5, с.196-199]. Нам невідомо, чи клопотались послані до Петербургу старшини про інтереси слобожан, але жодних даних про це не знаходимо, в той час як ізюмський полковник Ф. Краснокутський та дружина сотника П. Коневницького, що перебували в Петербурзі у справах слідства, навпаки переймалися цією проблемою [18, с.252]. Досить цікавий факт пов'язаний зі згаданим ізюмським полковником Федором Краснокутським, перебуваючи під слідством у Петербурзі, він написав кілька цидул до слобідських старшин, щоб ті їхали боронити свої права. Дані "цидули" наробили певний розголос у слобідських

полках. Коли ж полковника викликано на допит, то Краснокутський у своє виправдання зазначив, що листи писав за намови самого Євдокима Щербініна, який дивувався, чому “невинні” слобідські старшини не їдуть до Петербурга з виправданням своєї невинності [18, с.259].

Усе це виглядає ще поясненніше, якщо згадати початок системних змін у Слобідських полках під керівництвом князя Олексія Шаховського, який змусив старшину підписатися, що всі нововведення вони приймають з власної волі [23, спр.18, арк.3]. Делегація до Петербургу, покаятні чолобитні, слідства щодо провин старшин, відшукування на цьому тлі “невинних” старшин – усе це, здається, здійснюється з однією метою довести згоду місцевого слобідського керівництва на реформування.

Однак найголовніше – збереження місцевою елітою свого соціального статусу, коли виправданням власних зловживань слугують не спокута, не визнання цих зловживань, а неправильний лад, себто карати слід не старшин, а наявні соціально-економічні порядки. “Доношение” Щербініна подане в до Сенатської комісії щодо Слобідських полків (у складі Микити Паніна, Адама Олсуф’єва та Якова Шаховського) містило у собі в основному лише фінансову та військову проблематику (неправильний розподіл підпомічників), вільний перехід населення й відсутність чіткого обкладення податками, відсутність фіксованих цін, спорядження власним коштом, відсутність обліку коштів, існування найманства (коли козак замість себе наймає іншого вояка), проблема з кінями через неправильне укомплектування [13, №12293, с.1003 - 1004]. Рішенням Сенатської Комісії 16 грудня 1764 р. управління Слобідських полків знищувалося й на його місці запроваджувалася окрема Губернська канцелярія. На “первый случай” губернатором було послано Євдокима Щербініна [13, № 12293, с.10006]. Головне, що місцевих старшин покарано за численні зловживання не було за винятком ізюмського полковника Михайла Милорадовича, заслано до Тобольська [15, №442, с.940] , основний “винуватець”, на якого щонайбільше скаржився Коневецький, острогозький полковник Степан Тев’яшов був цілковито виправданим й ще допомагав у 1765 – 1767 рр. Щербініну реформувати слобідські полки [6, спр.2, арк. 65].

Навіть побіжний огляд проблематики Комісії Євдокима Щербініна свідчить про дуже важливу деталь модернізаційних змін на Слобожанщині. Деталь закономірну напевно для поведінки місцевої еліти, яка буцімто є винуватицею числених зловживань й конфліктних ситуацій. У підставах своїх зловживань ця еліта бачить не власні провини, а існування “неправильного” звичаю, неправильної традиції, яка між іншим і привела її до влади. У нашому разі існування цієї традиції припадає на добу оформлення козацької старшини. Збереження власного статусу, шляхом втрати політичних прерогатив та звинувачення традиції як показовий чинник вкотре змушує констатувати напевне, що за граничних ситуацій еліта служить не традиції, не спільноті, а власним привілеям, суспільний момент в даному разі перемагає над ширшим “народним”, “національним”. Покликана боронити традицію в умовах залежності від імперського центру слобідськоукраїнська старшина звинуватила старі звичаї насамперед через власне свою корпоративну та їхню ідеологічну недосформованість та слабкість. Така модель поведінки місцевої старшини безпосередньо вплинула на подальше усвідомлення минулого,

звинувачення попереднього ладу чи наголошення на своїй перманентній вірності, а з цього на непевність і своєрідність історичної пам'яті на сході України.

Бібліографічні посилання:

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765 гг. – Харьков, 1895.
2. Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI – XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д.И. Багалеем. – Харьков, 1886. – Т.1.
3. (Багалея Д.И.) Челобитная острогожских старшин императрице Екатерине Второй // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1891. – Т.3. – С.312-316.
4. Багалій Д.И. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка. – Харків: Основа, 1991. – 256 с.
5. Головинский П. Слободские казачьи полки. – Спб, 1864.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф.ХХІХ. В.Ю.Данилевич.
7. Исторический очерк Харьковской губернии // Харьковский календарь. – Харьков, 1871. – С.149-154.
8. (Квитка И.И.) Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г. – Харьков, 1812.
9. Маслійчук В.Л. Радикальна реформа та “старий звичай” (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733 – 1735 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2004. – Т.10. – С. 15 – 42.
10. (Милорадович) Материал для истории Изюмского Слободского казачьего полка. – Харьков., 1858.
11. Опись исторического архива Харьковского историко филологического общества // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1902. – Т.12. – С.129-176.
12. (Острогоско-Лохвицкий И.О). Записки новооскольского дворянина И.О.Острогоского-Лохвицкого // Киевская старина. – 1886. – №2. – С. 350 – 370.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т.16.
14. Сенатский архив – Спб, 1909. – Т.ХІІІ. Протоколы Правительствующего сената по секретной экспедиции 1764 – 1765 гг. Указы и повеления императрицы Екатерины II за июль 1763 – январь 1764.
15. Сенатский архив. – Спб, 1913. – Т.ХV. Указы и повеления Императрицы ЕкатериныIII за 1765 год.
16. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Соцэкгиз, 1963. – Кн.ХІІІ. – Т.25-26 .
17. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1883. – 24 с.
18. Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г. // Киевская старина. – 1888. – №2. – С.244–270.
19. Указы и рескрипты императрицы Екатерины II // Харьковский календарь. – 1871. – С.154-161.
20. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Фонд 1710. Слобідськоукраїнська губернська канцелярія 1765 – 1780. Опис 2
21. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Фонд 1723. Острогозька полкова канцелярія . Опис 1.
22. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Фонд 1725. Харківська полкова канцелярія 1683 – 1765. Опис1.
23. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Фонд 1780. Комісія по впорядкуванню Слобідських полків 1734 – 1743. Опис 1.
24. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Фонд 1782. Комісія про Слобідські полки 1762 – 1765. Опис1.
25. (Шаховской Я.П.) Записки князя Якова Петровича Шаховского, полицмейстера при Бироне, оберпрокурора Св. Синода, генерал прокурора и конференцминистра при Елизавете, сенатора при Екатерине II (1705–1777). – Спб., 1872.
26. Экстракт о изнеможении слободских полков. – Харьков., 1898.